

OLDŘICH S I R O V Á T K A

LÁTKOVÉ SHODY MEZI ČESKOU A SLOVINSKOU FOLKLÓRNÍ BALADOU

Vedle pohádek se srovnávací folkloristika nejintenzivněji a nejsoustavněji zabývala zejména baladami; zřejmě hlavně proto, že balady patří mezi folklórní jevy šifřící se přes jazykové a kulturní hranice na velké vzdálenosti a komparatistika zde nalézala pole pro své úvahy. Není pochyby o tom, že posavadní výzkumy v tomto směru přinesly bohaté a cenné výsledky. Jestliže však poukážeme na to, že ony rezultáty mají zároveň jen omezenou a podmíněnou platnost, nemá to znamenat jejich podcenění. Známé slabiny srovnávacího bádání nad baladami vyplývají už z jeho heuristické situace: až na malé výjimky chybí totiž evidence celého fondu lidových balad jednotlivých národů i vyčerpávající soupisy variant jednotlivých typů, a proto badatelé pracují jen s vybranými typy a s mezerovitými daty.

Potřebu co nejúplnější evidence dokladů si srovnávací bádání uvědomilo už dávno a vyvodilo z toho plány na systematické sbírání i na budování archivů a katalogů. Nejdále v tom dospělo na poli pohádek, zatímco na jiných úsecích - např. v bádání nad pověstmi, humorkami, anekdotami atd. - má k dispozici nanejvýš nemohlé dílčí pomůcky. Od několika roků se badatelé snaží vybudovat i mezinárodní katalog lidových balad, jenž by se stal východiskem k fundovanějšímu srovnávacímu výzkumu. Prvním krokem k takovému internacionálnímu soupisu mají být katalogy baladického fondu jednotlivých národů, konstruované podle některých společných rámcových principů.

Katalog slovinských lidových epických písní /Zmaga Kumer, Vsebinski tipi slovenskih pripovednih pesmi. Typenindex slovenischer Erzähllieder, Ljubljana 1974/, jež nedávno vyšel, patří k prvním větším výsledkům onoho širšího mezinárodního záměru. Autorka pečlivě shrnula všechny typy výpravných písní, jež žijí nebo žily v slovinském písňovém podání /celkem 325 typů/, a uvedla ke každému typu všechny tištěné i rukopisné varianty.

Jestliže si uvědomíme, že i české folklórní balady jsou poměrně úplně podchyceny v celé rozloze svých typů i variant, třebaže zatím vyšel pouze jeden svazek chystaného soupisu /M.Šrámková, Katalog českých lidových balad. Rodinná tematika, Praha 1970/, pak nás to vybízí ke konfrontaci české a slovinské baladiky jako dvou ucelených souborů, a nikoliv jen v ojedinělých vybraných jevech, jak se to vesměs dalo až dosud. Zdá se, že při podobné konfrontaci syžetů české a slovinské balady je nutná zatím vypustit poměrně obsáhlý oddíl slovinských epických písní legendárního obsahu /celkem 128 typů/. To hlavně proto, že obsahuje četné písně umělé, poloumšlé, kramářské, zpěvníkové atd. proveniencce a jejich porovnání s českými legendami by znamenalo zvláštní a dosti odlišný úkol.

Námětové analogie mezi slovinskými a českými baladami mají zhruba tři hlavní podoby: /1/ Mezi oběma tradicemi se vyskytují balady, jež ztvárňují obdobné životní konflikty a vycházejí z podobných obecných lidských situací: vymcenený sňatek, manželská nevěra, napětí mezi chudým a bohatým, násilí a vražda, odhalený zločin, nevděk dětí, osudy sirotka v rukou macechy atd. Takové námětové paralely lze najít v baladách všech národů. Mají polygenetickou povahu, vznikly na sobě nezávisle, vyplývají z žán-

rové podstaty balady, jež volí určitý okruh životních kolizí a lidských činů jako svá výchozí témata. /2/ Dále se vyskytují shody konkrétnějšího rázu: kryjí se ve větším nebo menším rozsahu klíčové dramatické zápletky, hlavní dějové kontury; tyto shody zřejmě mají vesměs genetickou povahu a jeví se pro poměr mezi slovinskou a českou folklórní baladikou jako nejzávažnější. /3/ A konečně se objevují shody menšího rozsahu a dosahu; kryjí se dílčí epizody a uzavřené epické segmenty, začleněné však do rodilého vyššího epického kontextu, to znamená, do jiného baladického typu českého, a do jiného typu slovinského.

Hranice mezi těmito třemi rovinami shod a paralel je plynulá a zejména mezi posledními dvěma vyskytují se povlovné přechody a někdy lze těžko rozhodnout, zda máme před sebou shodu v ústřední dějové zápletce nebo jen v podružné dílčí scéně.

Nejtěsnější svazky mezi českou a slovinskou baladikou se projevují tam, kde jde o shody v klíčové epizodě, v hlavním dějovém obrysu. Ze 197 typů slovinských balad /tj. bez legend/ se to týká asi dvacítky písní; asi 10% slovinských balad má tedy bližší analogie v české baladické tradici:

- č.11: Dítě vyměněné ďáblem v kolébce - AaTh 307 / Sušil č. 325-326
 č.13, 14, 24: Ďábel odnese hříšnou dívku /srov. i č.25, 26, 27, 19/
 / Sušil č. 51-55, 2334, 2336; Holas II č. 1; Erben č.8
 č.18: Sv.Jiří zabije draka a zachrání dívku / Sušil č. 86-89
 č.19: Vodník stáhne dívku pod vodu, ta se stane jeho ženou; když se nevrací z návštěvy u matky, vodník zabije jejich dítě /
 Václavek-Smetana č.XV, s. 298-315 /zlidovělé verze Erbenova
 Vodníka/
 č.28: Syn vysvobodí matku /rodiče, sourozence/ z pekla hrou na
 hudební nástroj /srov. č. 29/ / Sušil č. 2, 3

- č.32: Mrtvý ženich se vrací k své milence /Lenora/ - AaTh 365 /
Erben č. 7; Sušil č. 242, 2337
- č.169, 305: Zlý milenec /Modrovous/ / Šrámková č. 19
- č.176, 272/č : Ženich si odváží násilím nevěstu, ta cestou umírá/
Šrámková č. 16
- č.199: Mládenec se vrací po letech z vojny a zkouší věrnost své
milé / Erben č. 31
- č.211: Dívka jde do války místo svého otce /srov. č. 210/ -
AaTh 514 / Šrámková č. 1
- č.215: Muž se vrací na svatbu své ženy - AaTh 974 / Šrámková č.6
- č.230: Zemřelá těhotná žena porodí v hrobě dítě /srov. č.231/
/ Šrámková č. 5
- č.238: Muž-zbojník zavraždí bratra své ženy - AaTh 955
/ Šrámková č. 45
- č.242, 243, 245: Sirotek hledá zemřelou matku /srov. č.244, 246,
212-214, 147/ / Šrámková č. 23, 24
- č.262: Žena podvede svého muže s milencem a vymluví mu svůj
akutek / Holas II č. 7; Bartoš III č. 117
- č.271: Žárlivá matka otráví v den svatby svého syna místo jeho
nevěsty / Šrámková č. 37
- č.272/1, 3: Ženich zabije nešťastnou náhodou v den svatby svou
nevěstu / Sušil č. 183-185; Bartoš II č. 7
- č.310: Mládenec otráven na večeři u milé / Šrámková č. 15

Kromě těchto uvedených případů, kdy se slovinaké a české
balady shodují v klíčovém motivu nebo v celkové dějové kontuře,
najdou se v slovinakých výpravních písních ještě další výrazné
díleční motivy, jež se vyskytují i v české baladice, ale v jiném
dějovém kontextu, tj. v jiném baladickém typu: počítat kapky

a zrnka písku v moři, stromy a listy a stébla na světě, hvězdy na nebi /č. 21/, motiv předstírané smrti /č. 171/, jenž se najde v české baladě o oklamaném Turkovvi; zpráva o smrti, oddalovaná falešným vysvětlením /č. 185/1, 186/1, 2, 3 a podobně i č. 188/1 /; zajatec opíše Turka a vezme mu klíče od vězení /č. 198/ což najdeme v moravských baladách o bratru a sestře prchajících z tureckého zajetí; dvěře se samy otvírají, zvony samy zvoní atd /č. 217/ je motiv známý z českých legendárních písní; vrah dává falešná vysvětlení pro známky vraždy /č. 261/; kat slibuje odsouzené dívce život, jestliže si ho vezme /č. 260, 277, 279/ je výjev známý z jiné souvislosti i z českých písní, např. z legendy o sv. Dorotě.

Vedle toho žijí v slovinských baladách některé motivy, jež z české písňové tradice neznáme, ale zato je najdeme v podání prozaickém, hlavně v pověstech: vražda prozrazená hudebním nástrojem z těla zavražděného /č. 16 - AaTh 780/, přes noc rozmstavná stavba /č. 20/, obráceně přibité podkovy /č. 198, 221, 224/, spasitel narozený v kolébce zhotovené ze dřeva stromu, jenž teprve bude zasažen /č. 261/.

Když se znovu vrátíme k baladám, jež se mezi sebou shodují nejvíce, v ústředním dějovém motivu nebo obrysu, pak je třeba říci, že české a slovinské balady, jichž se to týká, nejsou v nějaké plné rovnováze. Některé z těchto shodných syžetů jsou v jedné tradici zastoupeny mnoha variantami, zatímco v druhé národní tradici žijí jen ojediněle. Neméně závažné je i to, že jde skoro vesměs jen o hrubé shody v hlavním dějovém schématu a že vedle oně podobnosti se v odpovídajících baladách objevují i značné rozdíly. Např. v slovinských baladách o zlém milenci-Modrovousov.

/č. 169, 305/ vyláká nebo doprovází dívku do lesa cikán, kolo-
vrátkář nebo Turek, dívka spatří oběšené ženy, píská nebo volá
třikrát o pomoc anebo se modlí k bohu, a bratr nebo milý jí za-
chrání a násilníka zabije. Naproti tomu v českých baladách my-
slivec přepadne dívku, když ta žne v lese trávu, zabije ji, její
tři bratři jí slyší volat třikrát o pomoc a pomstí už jenom je-
jí smrt.

Jako hlavní poznatek z látkové konfrontace mezi slovinskými
a českými baladami vyplývá, že baladické syžety nelze pojímat ja-
ko souvislé a pevné řetězce motivů, ale že vyhraněné epické mo-
tivy se chovají poměrně autonomně a spojují se rozmanitě, i když
ne zcela libovolně, ve vyšší rozličné dějové celky. Jestliže se
letmo podíváme např. na soubor českých a slovinských balad o ná-
silném sňatku, můžeme si omu relativní samostatnost motivů a je-
jich složité kombinace aspoň zčásti ilustrovat. Motivace násil-
ného sňatku /I/ bývá několikerá: 1. otec prodá dceru /Turkovi/,
2. ženich/Turek/ žádá dívku násilím; 3. nápadník žádá nevěstu,
slibencou už v kolébce. Řešení konfliktu/II/ má rovněž několik
podob: dívka zemře - /a/ na prosby u boha, /b/ sebevraždou
/utopí se,prohodne se/, /c/ náhodnou smrtí; nebo 2. prosí bo-
ha a andělé ji odnesou do nebe; 3. předstírá smrt a ženich od-
jede. - V české baladické tradici se důsledně vyskytují pouze ře-
šení II/lb a II/3, kdežto jiná rozuzlení jsou typická pro tradi-
ci slovinskou. Avšak některé motivy této balady nezůstávají uza-
věny jen do baladického typu o násilném sňatku. Motiv fingované
smrti /II/3/, jenž se v rámci tohoto typu vyskytuje v českých ver-
zích, je známý i ze slovinských balad, jenže v jiném kontextu,
totiž v písních o tom, jak mládenec předstíranou smrtí získá dív-

ku, jež ho odmítala /Kumerová č. 171/. Motiv nahodilé smrti /ženich nešťastnou náhodou smrtelně poraní nevěstu/ se vyskytuje v rámci typu o násilném sňatku jen v slovinských variantách. Objevuje se však i v českých /východomoravských a slezských/ verzích baladického typu o nešťastné svatbě. Slezské verze tohoto typu obsahují jeden motiv, jež zase najdeme v jiném slovinském baladickém typu, v baladě o nevěstě umírající proto, že zrušila slib panenství /Kumerová č. 186/: nevěstini příbuzní přijíždějí ráno po svatbě do ženichova domu, ptají se po nevěstě, dostávají vyhubavé odpovědi a teprve nakonec se dovědí, že dívka je mrtva.

Námětová konfrontace mezi slovinskou a českou lidovou baladou dává jen omezené poznatky, neboť se jednak omezuje jen na látkovou složku, na syžetová a motivická schémata, a jednak staví proti sobě dvě tradice, mezi nimiž neprobíhal přímý styk, a proto se nedá uvažovat o přímém působení jedné tradice na druhou. Pro výklad zjištěných shod je třeba předpokládat nějaké prostředkující členy. Přesto však lze z tohoto látkového arovnnání vyvodit některé obecnější závěry a podněty.

Ačkoliv česká a slovinská baladická tradice nebyly v trvalém bezprostředním styku, jeví se počet shodných syžetů a motivů poměrně vysoký. Vysvětlení spočívá asi v tom, že jde převážně o mezinárodně rozšířená syžety a motivy, kolující v evropské tradici slovanské i neslovanské. Pro metodu komparačního výzkumu se zdá závažný zejména fakt, že málokdy se kryjí celé typy, celá dějová osnova českých a slovinských balad, nýbrž že shody se týkají jen centrálního motivu, hlavního dějového obratu, anebo jen motivů vedlejších, vpjatých do rozličných typů. V dalších motivech se vyskytují difference různého stupně. Z toho vyplývá pro srovnávací

studium balad poučení, že nelze vycházet z pojetí baladického typu nebo syžetu jako homogenního celku, ale že baladický syžet se jeví jako struktura relativně autonomních dějových článků /motivů, scén/, jež v něm mají různou váhu, funkci i setrvalost a jež se rozmanitě zapojují do větších epických celků.

Poznámka.

Při srovnávání odkazují vždycky na uvedený katalog Z.Kunerové a české analogie citují buď podle katalogu M.Šrámkové anebo uvádím jednu nebo více charakteristických variant z klasických českých písňových sbírek. V příslušných případech je citován i mezinárodní soupis pohádkových typů /AaTh/.

AaTh - A.Aarne - S. Thompson, The Types of the Folktale, FFC
184, Helsinki ²1961

Bartoš II - F.Bartoš, Národní písně moravské, Brno 1889

Bartoš III - F.Bartoš, Národní písně moravské, Praha 1901

Erben - K.J. Erben, Prostonárodní české písně a říkadla, Praha 1864

Holas II - Č.Holas, České národní písně a tance, II, Praha 1908

Sušil - F.Sušil, Moravské národní písně, Praha ⁴1951

Šrámková - M.Šrámková, Katalog českých lidových balad, IV.

Rodinná tematika, Praha 1970

Václavek-Smetana - B.Václavek - R.Smetana, České světské písně
zlídovělé, I. Písně epické, Praha 1955

- - -

Der Vergleich des tschechischen Balladenfonds mit dem "Typenindex slowenischer Erzähllieder" /1974/ zeigt, daß etwa 20 slowenische Balladensujets /von 197 Typen/ nähere thematische Ge-

genstücke in der tschechischen Überlieferung besitzen. /Die Lagenlieder wurden in diesen Vergleich nicht einbezogen./

Außerdem sind in den slowenischen Erzähliedern noch weitere einzelne ausgeprägte Motive zu finden, die ebenfalls in den tschechischen Balladen vorkommen, aber in einem anderen epischen Komplex, in andere Typen eingegliedert sind. Die Analyse der übereinstimmenden Balladenstoffe und -motive führt zur Feststellung, daß die Balladentypen nicht als feste und homogene Gebilde, sondern als dynamische Strukturen von relativ selbstständigen epischen Segmenten /Motiven, Szenen/ zu betrachten sind. Aus diesen Motiven entstehen im Variationsprozeß verschiedene höhere Kombinationen - Sujetvarianten, Redaktionen, Oikotypen .